

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2001

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ 1 РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ

Ткаченко О. Б. Місце України й української мови на карті світу	3
Железняк І. М. Про деякі лінгвістичні ознаки власних назв ..	13
Спрішевська В. В. Наголошення займенників в «Енеїді» І.Котляревського	18
Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові	24
Стишов О. А. Нові аббревіатури в мові мас-медіа кінця ХХ століття	33
Тищенко О. М. Наскрізні базові та інтродуктивні образи як виражальні засоби у структурі поетичного тексту.	41
Чумак В. В. Дієслівні парадигми сербської і хорватської мов у координатах слов'янської типології	45
Шабат С. Т. Речення питальної модальності в сучасній українській мові	53
Попович М. М. Категорія означеності / неозначеності іменника в контексті теорії актуалізації Ш. Баллі	58
Турчин В. М., Турчин М. М. Семантична кореляція антонімів і синонімів у системі мови	67
Селіванова О. О. Когнітивний аспект контрастивної ономазіології.	71

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Загнітко А. Крысько В. Б. Исторический синтаксис русского языка: объект и переходность	75
Дрогомирецький П. Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України	78
Гнатюк І. Гамзюк М. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць	79
Регушевський Є. Рудяков А. Н. Лингвистический функционализм и функциональная семантика	81

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка	83
---------------	----

ний наголос, очевидно, слід розглядати як збереження первісної акцентуації. У формах множини займенник *сам* (*самій*) вживається в «Енеїді», на відміну від сучасної української літературної мови, виключно з кореневою акцентуацією. Така акцентуація (коренева у формах множини при флективній у формах однини) скоріше за все була успадкована з давньої української мови, оскільки вона характерна для давніх українських пам'яток¹⁴.

Займенник *самий*, уживаний для точнішого позначення місця, часу та ін., у сучасній українській літературній мові функціонує з нерухомим кореневим наголосом: *самий, саме, самого, самому, самим; сама, самої, самій, саму, самою*; мн. *самі, самих, самим, самими*. В «Енеїді» згаданий займенник також має кореневий наголос, за винятком двох форм: ор. одн. ч. р. *самім* («Перед самим Троянським валом» — V, 108, 9), зн. мн. *саміх* («І розбишак саміх одборних...» — V, 51, 3). У наведених двох формах флективна акцентуація зумовлена впливом займенника *сам* «без інших» (*самій* «тільки один»).

Наголошення в «Енеїді» означальних займенників *всяк* (*всякий*), *інший* збігається із сучасним літературним.

Неозначені займенники. Наголошення переважної більшості неозначених займенників, ужитих в «Енеїді», не відрізняється від сучасного літературного. Розбіжності в наголошенні наявні лише в займенниках *хто-небудь* і *що-небудь*, які в «Енеїді» мають наголос на другому складі *-небудь* (*хто-небу́дь, що-небу́дь*), а в сучасній українській літературній мові — на першому (*хто-небу́дь, що-небу́дь*). А втім, не виключено, що в «Енеїді» наголошеним виступає перший компонент (*хто-, що-*), оскільки віршований розмір поеми не дозволяє з упевненістю встановити тут місце наголосу («Щоб вийшов з хати хт́о-небу́дь» — III, 12, 2; «Я може щó-небу́дь прибавлю» — III, 42, 8), пор. рос. *кто́-нибудь, что́-нибудь*.

¹⁴ Веселовська З. М. Знач. праця.— С. 95.

П. О. СЕЛІГЕЙ

ВНУТРІШНЯ ФОРМА НАЗВ ЕМОЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Внутрішня форма слова (ВФС) являє собою надзвичайно важливий мовний феномен, дослідження якого дає можливість вийти на досі незнані пласти мовної семантики, встановити закономірності історичного розвитку лексики, по-новому описати взаємозв'язок мови, культури та мислення, виявити закріплені в мові народні знання про світ і в результаті відтворити мовну картину світу. Незважаючи на безперечну актуальність і важливість цієї проблеми, у нас донедавна ВФС приділялося незаслужено мало уваги. Це пояснюється, очевидно, суто матеріалістичною орієнтацією радянського мовознавства, для якого вчення В. Гумбольдта про дух мови в цілому було неприйнятним.

Хоч В. Гумбольдта традиційно вважають насамперед кантіанцем, його вчення доцільно було б розглядати в контексті філософської системи Г. Гегеля, на що свого часу вказував іще Г. Г. Шпет¹. Учення про абсолютний дух у Г. Гегеля і

¹ Шпет Г. Внутренняя форма слова.— М., 1927.— С. 33.

концепція духу мови у В. Гумбольдта виявляють велику подібність. Так само як реальність, за Гегелем,— результат діяльності абсолютного духу, так і в Гумбольдта матеріально виражені мовні форми — результат діяльності духу мови. Дух мови, що виражається за допомогою матеріального звука в устах мовців, творить мову за законами певного глибинного принципу, який визначає всю її своєрідність. Цей принцип і є тим, що В. Гумбольдт називав внутрішньою формою мови. О. О. Потєбня показав, що внутрішня форма мови конкретніше виражається у ВФС, і тому першу можна дослідити через безпосереднє вивчення другої.

Тут, напевно, і закорінена та причина, через яку проблема ВФС не дістала в нас належної теоретичної розробки, адже системне і послідовне (а не поверхове!) дослідження ВФС неодмінно виводить дослідника на феномен духу мови, існування якого матеріалістично налаштоване мовознавство відкидало як ідеалізм. Саме тому його прибічники і критикували так запевзато німецьке й американське неогумбольдтіанство, зокрема розробки Л. Вайсгербера та мовну концепцію М. Гайдеггера. Звісно, можна сперечатися щодо онтологічної кваліфікації духу мови (зрештою, вона залежить від філософського напрямку, на якому ґрунтується лінгвістична методологія, що її використовує мовознавець), але сама наявність цього духу, або, користуючись сучасною термінологією, іманентних законів розвитку мови, і, зокрема, внутрішніх закономірностей історичного розвою лексики, непідвладних ані окремому мовцеві, ані мовному колективові, лишається безперечною.

Останнім часом найпомітнішими теоретичними працями безпосередньо щодо ВФС стали розвідки В. М. Русанівського та Б. О. Плотникова². Ці та інші дослідження підтвердили припущення про те, що вона виражає певний погляд на денотат. Мовний знак, позначаючи реалію, своєю внутрішньою формою фіксує певну інтерпретацію цієї реалії, а сукупність таких інтерпретацій являє собою систему знань, яка входить до мовної картини світу. Звідси випливає важливий висновок про те, що «семантика власне і є не що інше, як потужний пласт етномовно опосередкованих образів-уявлень людини про дійсність»³, або, більш узагальнено, «мова є системою розуміння, тобто, врешті-решт, світорозуміння; мова і є саме світорозуміння»⁴.

Разом з тим неправильно було б уважати, що вивчення ВФС досі в нас було зовсім занедбаним. Нею все-таки цікавилися, але не прямо, а опосередковано: в контексті проблем етимології, історичної лексикології, теорії мовної номінації. Встановлено, зокрема, що матеріальні реалії номінуються здебільшого за їхніми зовнішніми або функціональними ознаками: формою, розміром, кольором, місцем, призначенням, практичною цінністю тощо.

Згодом перед дослідниками закономірно постало питання: якщо матеріальні речі називаються головно за зовнішніми ознаками, то як повинні іменуватися ті явища, які безпосереднього зовнішнього вигляду не мають: суспільні відносини, абстрактні поняття, психічні явища? Проведені етимологічні дослідження⁵ показали, що назви цих явищ у кінцевому підсумку мотивуються лексикою, яка позначає цілком конкретні, матеріальні предмети та дії, але при цьому включаються механізми метонімії та метафори.

Нині в лінгвістиці дедалі активніше розгортаються дослідження мовних картин світу. Ю. Д. Апресян одним із перших системно дослідив образ людини так, як він вимальовується в російській мові, виходячи зі сполучуваності (дистрибуції) відповідної лексики⁶. Однак мовну картину світу можна описувати й на ма-

² Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики.— К., 1988.— С. 14—28; Плотников Б. А. О форме и содержании в языке.— Минск, 1989.— С. 115—132.

³ Тищенко К. М. Лекції з генетичного мовознавства. — К., 1999. — С. 29.

⁴ Лосев А. Ф. Вещь и имя // Лосев А. Ф. Бытие. Имя. Космос.— М., 1993.— С. 822.

⁵ Див., напр.: Стоянов И. А. Глаголы умственной деятельности в болгарском языке.— Киев, 1977.— 128 с.; Харитонова Т. А. Джерела філософської термінології.— К., 1992.— 111 с.

⁶ Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопр. языкознания.— 1995.— № 1.— С. 39.

теріалі ВФС. Такий підхід покликаний, зокрема, показати великі можливості порівняльно-історичного методу в зв'язку з новітніми тенденціями в лінгвістиці, які розглядають мову з антропоцентричних та когнітивних позицій.

Об'єктом нашого дослідження саме з погляду ВФС стала одна з груп «непредметної» лексики — назви емоцій. Дослідження передбачає з'ясувати, яка саме лексика послужила джерелом для номінації емоцій і які при цьому спостерігаються семантичні закономірності. Відповідно до прийнятого в етимології методу семантичних паралелей для порівняння широко залучалися також приклади аналогічного семантичного розвитку з інших мов.

Етимологічний аналіз назв емоцій показує, що одна частина з них постала внаслідок метонімії від назв реальних явищ, які так чи інакше пов'язані з емоційним переживанням, а інша — внаслідок метафори відповідно до міфічних образів та донаукових уявлень, якими раніше людина намагалася пояснити свої емоції.

Назви емоцій метонімічно виникають від назв якихось «емоціогенних» предметів, явищ, життєвих ситуацій, подій, що не залишають людину байдужою, неодмінно викликають у неї ті чи інші переживання. Напрямок семантичного розвитку: «предмет або ситуація → емоція, яку вони викликають». Згодом ця нова назва поширюється на схожі емоції від інших явищ: *азарт* ← ісл. *azár* «випадковість, ризик, невдача; нещаслива карта» ← араб. *az-zahr* «гральна кістка» (ЕСУМ, 1, 52) — у гравців цікава гра викликає захват; пор. ще нім. *gefallen* «подобатися» ← *fallen* «падати, випадати» — мотивація пояснюється ситуацією щасливого випадінням жереба або гральної кістки (EWD, 1, 408–409), як в укр. *випадок, випадати на долю; огида* ← *гид* «нечисть, бруд» — бруд викликає відразу; пор. ще рос. *гнушаться* «гидувати», болг. *погнуса* «відраза» ← ст. сл. *гнуць* «відраза» ← «бруд, гній, гниль» (Фасмер, 1, 422; БЕР, 1, 257; Шанский, 58); *інтерес* ← лат. *interesse* «брати участь, цікавитися» ← *inter* «між» і *esse* «бути» (ЕСУМ, 2, 311) — участь у якійсь справі викликає до неї зацікавленість; *надія* ← псл. **nadēdja* «те, на що можна поклатися, бажане» ← **na-* і **deti-* «покласти, подіти» (ЕССЯ, 21, 233–235) — у ВФС, напевно, відбилося уявлення про надійне місце, куди можна *покласти* річ і вона звідти не зникне, а далі значення розширилося до «річ або людина, на які можна поклатися»; *паніка* ← гр. *πανικός* «панічний, той, що походить від Пана — бога дрібної худоби» (Цыганенко, 288) — якщо раптом худоба починала злякано метушитися, то давні греки гадали, що цей страх нав'язаний Паном; пор. ще нім. *Scheu* «боязнь» і англ. *shy* «полохатися» ← пгерм. **skeuh(w)a-* «боязкий» ← іє. **skeuk-* «біганина, хапанина» (EWD, 2, 1194), фр. *trac* «страх» ← *traquer* «лякати» ← «переслідувати, заганяти» (Picoche, 642); *повага* ← друс. *важити* «вимірюючи вагу, оцінювати» (Черных, 2, 280), семант. розвиток: виміряти вагу → оцінювати → оцінювати позитивно → шанувати; пор. ще англ. *esteem* «шана» ← лат. *aestimāre* «цінувати» ← оцінювати ← визначати вартість» (Дворецкий, 36); *подив* ← *диво* «небачений, небувалий предмет або явище» — незвичайна річ дивус; *ревнощі* ← пов'язане з лат. *tīvālis* «суперник» — суперник у коханні викликає ревнощі (Фасмер, III, 455; Черных, 2, 104); пор. ще н. *Eifersucht* «ревнощі» ← *eifern* «змагатися, старатися, пильнувати»; *щастя* ← псл. **sъčestъje* «гарна частина» ← псл. **su* «гарний» і псл. **čestъ* «частина» (Цыганенко, 416) — людина задоволена, якщо їй при розподілі (напр., майна) перепадає гарна частина; пор. ще англ. *beatitude* «блаженство», лат. *beātītās* «т.с.» ← лат. *beātus* «блаженний, багатий, успішний» (Klein, 1, 157; Barnhart, 84), лат. *fēlīcītās* «щастя» ← лат. *fēlix* «щасливий» ← «успішний, багатий, плодючий» (Дворецкий, 321).

Надзвичайно велика кількість назв неприємних емоцій походить від лексики, яка позначає болісний фізичний вплив на організм людини або яексь механічне ушкодження, неприємний вплив на тіло чи шкіру: *афект* < лат. *affectus* «пристрасть, хвилювання» ← *afficere* «завдавати, уражати, впливати» (ЕСУМ, 1, 99); *бентежитися* ← імовірно уг. *bántás* «образа, кривда, мучення» ← уг. *bénítás* «розслаблення, калічення, нівечення» (ЕСУМ, 1, 168); *боязнь* ← псл. **bojati se* ← іє. **bhei-*, від якого походить і псл. **biti* «бити» (ЕСУМ, 1, 242; ЕССЯ, 2, 164); об-

раза ← *разити* «ранити, убивати»; *грижа* «журба» ← псл. *gryzti «гризти» (ЕСУМ, 1, 594, 595); *досада* ← *досаждати* ← псл. *saditi «садити», споріднене з *садно*, друс. *садно* «поранення», рос. *ссадить* «здирати шкіру» (ЕСУМ, 2, 113; ЭССЯ, 5, 80–81); *дошкуляти* «виводити з терпіння» ← *дошкульний* «який викликає фізичний біль» ← *скула* «нарив, болячка» (ЕСУМ, 2, 117); *дрочитися* «сердитися» ← *драти*; *жаль* ← псл. *žalь ← псл. *gēlти «страждати» ← іє. *g^hēl- «колоти, жалити, біль, тортури, смерть», звідки походить і н. Qual «мука, гризота» (ЕСУМ, 2, 186; Pokorny, 1, 470–471; Kluge, 572; EWD, 2, 1065); *журба* ← псл. *žuriti ← псл. *gheur- — дальша етимологія неясна, але зіставляється з лексикою індоевропейських мов зі значеннями «штовхати, зношувати, притупляти, мучити; страшний, жахливий, крушитися, слабнути, занепадати», які разом указують на загальне значення якогось неприємного впливу (ЕСУМ, 2, 210–211; Фасмер, II, 68); *пристрасть* ← псл. *stradati «страждати фізично або морально» ← псл. *strada «напруження сил» (Цыганенко, 407); *роздратування* ← псл. *dъrati «шматувати, рвати, карати» (ЕСУМ, 2, 41; ЭССЯ, 5, 218); *скруха* «журба» ← *крушити* «журити, мучити» ← «ламати, трошити» (ЕСУМ, 3, 114); *терзатися* «морально страждати» ← *терзати* «розривати, шматувати»; *харапудитися* «боятися, сахатися» ← «злякано кидатися вбік» ← псл. *pōditi «гнати, лякати» ← псл. *pōda «бити» ← іє. *preu- «бити, вдаряти» (Pokorny, 1, 60; Фасмер, III, 399, 402; Черных, 2, 80).

Регулярність семантичного переходу «неприємний дотиковий вплив → неприємна емоція» підтверджується багатьма прикладами з інших мов: рос. *уязвить* «образити» ← *уязвить* «ранити, вдаряти» (Шанский, 387), рос. *удручатъ* ← *друкъ* «палиця» (Цыганенко, 446; Шанский, 332), семант. розвиток: палиця → вдарити палицею → засмутити; п. *strapienie* «журба» ← *trapić* «мучити» (Brückner, 575); п. *przerażenie* «переляк» ← *razić* «бити, вдаряти» (Brückner, 454); п. *frasunek* «смуток» ← нім. *fressen* «роз'їдати» (Brückner, 127); лат. *offēdere* «образити» ← «вдаряти» (Дворецкий, 533); лат. *affligere* «засмучувати» ← «бити» (Дворецкий, 38–39); лат. *dolor* «біль, горе, гнів» ← іє. *del-/*dol- «рубати, розколювати» (Pokorny, 473; Barnhart, 294); фр. *se gêner* «соромитися» ← *gêner* «турбувати» ← дфр. *gehire* «тортури, катування» (Dauzat, 338); фр. *blesser* «образити» ← «поранити, завдати болю»; фр. *trouille* «страх» — сфр. *trouille* «кольки, різь» (Picoche, 672); фр. *remords* «докори сумління, каяття» ← лат. *mordēre* «кусати, гризти» ← іє. *mer(ə)- «виснажувати, здирати шкіру, терти», звідси також н. *Schmerz* «скорбота» (Дворецкий, 662; Barnhart, 909; EWD, 2, 1222), н. *Reue* «шкода, каяття» ← іє. *kreu- «бити, штовхати, розбивати» (EWD, 2, 1122), н. *Zorn* «гнів» ← споріднене з н. *zerren* «рвати», *zehren* «гризти», *trennen* «різати» ← іє. *der(ə)-, *drē- «здирати шкіру» (Kluge, 888; EWD, 2, 1623), н. *Gereiztheit* «роздратування» ← *reizen* «дратувати» — споріднене з *reissen* «рвати, відривати, смикати» (EWD, 2, 1110); англ. *hurt* «образа» ← «пошкодження, рана, травма» ← дфр. *hurter* «бити, таранити» (Barnhart, 498); англ. *suffer* «страждати» ← лат. *suffere* «підставляти для побиття» (Дворецкий, 742; Barnhart, 1087–1088); англ. *dreary* «похмурий, понурий, нудний» ← дангл. *drēorig* «сумний, кривавий» ← *drēor* «закипіла кров» (Barnhart, 301).

Менше трапляється назв емоцій, мотивованих лексикою приємного дотикового впливу: *кохання* ← псл. *koхati ← псл. *kosnqti «провести рукою, гладити» ← іє. *kos- / *kes- «чесати, скребти» (ЕСУМ, 3, 63; ЭССЯ, 10, 110–111); *розкіш* «насолада, щастя» (значення «комфорт» похідне від цього) ← *розкохати* «оточити турботою» ← псл. *koхati (Черных, 2, 123; Цыганенко, 360; Шанский, 276); *пеститися* «ніжитися» ← *пестити* «ніжно торкатися, гладити»; *замилування* і *милість* ← *милий* «привабливий, приємний, любий» ← псл. *milь ← іє. *mēi-l- «лагідний, м'який» (ЕСУМ, 3, 460; ЭССЯ, 19, 47–48). Пор. ще фр. *attendrissement* «зворушеність, розчулення» ← *tendre* «м'який»; н. *Labsal* «відрада, утіха» ← *laben* «освіжати».

Лексикою зорових відчуттів мотивуються такі назви: *зздрість* ← псл. *zъgēti «дивитися» (ЕСУМ, 2, 224) і *завидки* ← псл. *videti «бачити» (Черных, 1, 313),

семантичний розвиток: дивитися → заглядатися недобррозичливо → заздрити; пор. ще англ. envy, фр. envie «заздрість» ← лат. invidēre «заздрити ← дивитися недобррозичливо» (Дворецкий, 422; Barnhart, 335); *навидіти* «любити, шанувати» ← псл. *videti «дивитися» (Цыганенко, 258); дивитися → дивитися охоче → подобатися; *презирство* ← псл. *zъreti (Черных, 1, 585; Шанский, 252) і *зверхність* «зневага» — значення, очевидно, розвинулося через звичку пихатої людини, оцінюючи інших людей, дивитися на них «зверху», згори додолу й назад: дивитися → оглядати → дивитися спогорда → зневажати; пор. ще фр. depit «презирство, досада» ← лат. dēspicere «зневажати ← дивитися спогорда ← оглядати ← дивитися вниз» (Дворецкий, 242; Picoche, 200); *зглядь* «повага» ← псл. *ględēti «дивитися» (ЕСУМ, 1, 532; ЭССЯ, 6, 122–123): дивитися → дивитися з повагою → поважати; пор. ще лат. respectus «повага» ← respectāre «враховувати, брати до уваги» ← «дивитися услід» (Дворецкий, 667) і англ. favour «прихильність» ← лат. favēre «симпатизувати» ← іє. *ghou- «помічати, звертати увагу» (Pokorny, 453); *підозра* ← псл. *zъrēti (Шанский, 241): дивитися → побачити щось крадькома → сумніватись у порядності.

Від назв смакових відчуттів походять: *гіркота* «горе, прикрість» ← *гіркий*; пор. н. Erbitterung «злоба», англ. bitterness «гіркота, прикрість» ← bitter «гіркий (на смак)» і фр. amertume «гірке почуття» ← «гіркота»; *кислий* «незадоволений, пригнічений» і *киснути* «нудьгувати» ← *кислий*; пор. рос. *брезгать* «гидувати» ← псл. *bręzъgъ «кислий смак» (Фасмер, I, 211), англ. sour «невдоволений» ← «кислий»; *насолода* ← *солодкий*; пор. англ. be sweet on «бути закоханим» ← sweet «солодкий»; англ. relish «схильність, задоволення» ← «приємний смак»; *смакувати* «відчувати задоволення» ← «їсти, пити, насолоджуючись смаком»; пор. фр. savourer «насолоджуватися» ← «смакувати»; н. Genuss «насолода» ← geniesen «їсти» (EWD, 1, 427–428).

Нерідко емоції супроводжуються змінами в зовнішній поведінці людини: змінюються міміка обличчя, темп, гучність та інтонації мовлення, активізуються або притлумлюються жестикуляція і рухи тіла ⁷, що також зафіксувалось у семантичних мотиваціях. Від жаху людина може тремтіти тілом, здригатися, метушитися: *дрожжати* і *труситися* «боятися» ← «хитатися, коливатися»; пор. ще англ. terror «жах» ← лат. terrēre «лякати» ← іє. *ters- / *tres- «тремтіти» (Pokorny, 1095), лат. trepidāre, фр. palpiter, англ. tremble «боятися» ← «тремтіти»; фр. crainte «побоювання» ← лат. *cremere «тремтіти» ← tremere «т.с.» (Dauzat, 209), н. Grauen «жах» ← іє. *g̃her(s)- «тремтіти, ціпеніти від жаху» (EWD, 1, 472). Глибоко засмучена людина з горя й відчаю може зітхати, плакати: *зітхати* «сумувати; бути закоханим» ← «робити глибокі вдихи й видихи»; пор. ще фр. soupirer, англ. sigh for «сумувати» ← «позіхати, зітхати». У розгніваної людини посилюється циркуляція крові, організм вимагає більше повітря, і вона набирає більше повітря в легені, дихає частіше й глибше, внаслідок чого зовні виглядає ніби роздутою: *дутися* «сердитися» ← «наповнюватися повітрям»; пор. ще п. padać się «образитися, надуватися» ← nadumać «надувати», фр. bouter «сердитися» — вважається, що давніше значення було «дутися», споріднене з bedaine «пузо, живіт» (Picoche, 60); н. Wut «лютість» ← іє. *цāt-, *цōt- «бути внутрішньо збудженим» ← іє. *цē- «бути, дихати» (EWD, 2, 1623); н. böse «сердитий» ← іє. *bhōu- «надувати, роздувати» (Kluge, 93).

Низка назв мотивована дієсловами руху, або лексикою на позначення фізичної активності, адже коли людина зазнає бурхливих емоцій, вона починає енергійно рухатися, ворушитися, ходити, бігати тощо: *емоція* ← лат. ēmovere «хвилювати, збуджувати» ← movēre «рухати» (ЕСУМ, 2, 166); *зворушення* ← *ворушити*; *поривання* «раптове збудження» ← *пориватися* «швидко йти, бігти, кидатися»; *розходитися* «відчути збудження, роздратування» ← «почати багато і часто ходити туди-сюди»; *ярість* «сильний гнів» ← псл. *jaгъ (jъ), *juriti (se)

⁷ Изард К. Эмоции человека.— М., 1980.— С. 18.

«нестися, гніватися» ← іє. *iðros «палкий, стрімкий, поривчастий» (ЕССЯ, 8, 178–179; Цыганенко, 509); пор. ще п. *wzruszenie* «зворушення» ← *ruszyć* «рухати», лат. *commovēre* «збуджувати, хвилювати» ← «рухати» (Дворецкий, 164), лат. *agitāre* «збуджувати» ← «гнати, рухати» (Дворецкий, 40–41), фр. *allégresse* «веселощі» ← лат. *alacer* «збуджений, радісний» ← «моторний, меткий, спритний, жвавий» (Дворецкий, 43; Picoche, 19), н. *Regung* «почуття, порив» ← *regen* «рухати, ворухити»; н. *Rührung* «зворушення» ← *rühren* «ворухити, рухати»; англ. *stir* «хвилювання» ← «рух»; англ. *startle* «лякати, приголомшувати» ← дангл. *startlen, stertlen* «бігати туди-сюди».

Пережиті емоції спонукають людину до певних дій, які можна узагальнено передати через ідею відстані між людиною і тим предметом (або іншою людиною), що викликає в неї цю емоцію. Приємні предмети притягують до себе людину, а неприємні — відштовхують. Через це назви приємних емоцій можуть мотивуватися лексикою зі значеннями короткої відстані, зближення, контакту, а неприємних — зі значеннями довгої відстані, відторгнення: *близькість* «відчуття симпатії» ← *близький*; пор. рос. *расположение* «приятель» ← *расположиться* (к кому); *відданість* «постійність, вірність» ← *віддаватися* «віддавати себе»; *потяг* ← *тягнути*; пор. рос. *увлечение* ← *увлекать*; *прив'язаність* ← *прив'язувати*; пор. н. *Anhänglichkeit* «прив'язаність» ← *anhängen* «привішувати, причіпляти», англ. *attachment* «прихильність» ← *attach* «прив'язувати, прикріплювати»; *прихильність* ← *прихилити* і *схильність* ← *схилити*; пор. н. *Neigung* «симпатія» ← *neigen* «нахилити», англ. *inclination* «схильність» ← *incline* «нахилитися»; *приємність* ← *приємати* «взяти до себе» (Цыганенко, 332); пор. н. *angenehm* «приємний» ← *annehmen* «приймати» (Kluge, 22); *вернути* «відчувати огиду, презирство» ← еліпсис від виразів *вернути носа, з душі верне*; пор. англ. *abhor* «ненавидіти» ← лат. *abhorrēre* «відвертатися з відразою»; англ. *aversion* «відраза» ← *avert* «відводити погляд»; *відраза* ← *разити* «вдаряти»; пор. англ. *repel* «викликати огиду» ← «відштовхувати, відганяти».

Емоційне переживання звичайно супроводжується фізіологічними змінами в самому організмі. Давня і середньовічна людина не могла правильно кваліфікувати причини душевного та фізіологічного дискомфорту і тому метафорично пояснювала ці процеси в психіці й організмі шляхом асоціацій з уже відомими їй явищами природи і за допомогою бінарних позицій або певних донаякових уявлень.

Сильні, нестримні емоції часто уявляються як бурхливе явище і тому мотивуються назвами навального вітру: *обурення* ← *буря* ← псл. *buriti, *burja ← іє. *bhur- (ЕСУМ, 1, 300–301; ЭССЯ, 3, 97–99), пор. континуант цього ж індоєвропейського кореня з таким самим переходом: лат. *figo* «лютувати», *furor* «шаленство; захоплення»; *розбурхуватися* «втрачати спокій» ← *бурхати* «бушувати, кидати, вириватися». Натомість приємні та нейтральні почуття, душевна рівновага мотивуються назвами стану спокою в природі: *спокій* «душевна рівновага» ← *спокій* «нерухомість, тиша»; *тиша* «душевний спокій, умиротворення» ← *тиша* «стан, коли немає звуків», *тішитися* ← псл. *tēšiti «заспокоювати, утихомирювати» ← псл. *tixь «тихий» (Цыганенко, 427; Шанский, 317); *утіха* «задоволення» ← псл. *tēxa «забава» ← псл. *tixь «тихий» (Цыганенко, 427); *погідність* «безтурботність, урівноваженість» ← *погідний* «тихий, ясний, сонячний».

Пристрасні почуття досить регулярно асоціюються з вогнем: *вогонь* і *горіння* «душевне піднесення, сильне почуття» ← «полум'я», *гарячка* «азарт» ← *гарячий*; *горе* ← псл. *gor-je, споріднене з *gorēti (ЕСУМ, 1, 565; ЭССЯ, 7, 40–41), *займатися* «збуджуватися» ← «спалахувати полум'ям»; *запал* «велике піднесення, завзяття» і *палати* «бути охопленим пристрастю» ← *палати* «горіти»; *розпал* «велике внутрішнє збудження» ← *розпалюватися* «починати дуже горіти»; *печаль* ← псл. *rekti «пекти» (Цыганенко, 299).

Стан душевного неспокою метафорично передається образом бурхливої або каламутної води: *баламутитися* «непокоїтися» ← *баламутити* «каламутити (воду)»; пор. рос. *возмущение* ← букв. «мутити догори (воду)»; *замішання* ←

мішати (воду); пор. ще друс. *сѣмъжиченіе* «зняжковіння» ← псл. **mōtiti* «мутити (воду)» (ЕСУМ, 3, 541–542; Цыганенко, 245), болг. *забърканост* «розгубленість» ← *бъркам* «мішати»; *каламутитися* «бентежитися» ← *каламутний* «мутний, нечистий»; *кип'ятитися* «сердитися» ← «клекотати, пінитися, випаровуватися під час нагрівання (про рідину)»; пор. лат. *ferere* «біситися» — споріднене з лат. *fervere* «кипіти, нуртувати» (Дворецкий, 342); *колотитися* «хвилюватися» ← *колотити* «розмішувати, каламутити; бити» (перехід досить давній, оскільки ще псл. **koltiti* поряд з «бити, стукати, змішувати» мало значення «порушувати спокій») (ЕСУМ, 2, 523; ЭССЯ, 10, 156–158); пор. ще фр. *troubler* «засмучувати, хвилювати» ← «мутити»; н. *Trübsal* «горе, скорбота» ← *trüben* «каламутити».

У семантичних мотиваціях деяких назв емоцій відбилися закорінені у міфічній свідомості бінарні опозиції важкого / легкого, верху / низу. Назви неприємних емоцій регулярно мотивуються словами, що позначають щось важке, тобто в мові дія неприємного почуття асоціюється з фізичним тиском на людину, який гне її додолу; зазнавати прикрощів — це означає відчувати на собі якийсь тягар: *важкий* і *тяжкий* «гнітючий, безрадісний» ← «який має велику вагу»; *тягар* «гнітючі переживання» ← «велика вага»; пор. ще рос. *тяготиться* «відчувати незадоволення» і болг. *тегота* «скорбота»; *гибити* «страждати» ← псл. **gybati* «гнути» ← «схилитися (під тиском ваги), згинатися (від старості)» (ЕСУМ, 1, 503; ЭССЯ, 7, 216–219); *пригніченість* ← псл. **gnesti* «тиснути своєю вагою» ← іє. **gen-* «стискати» (ЕСУМ, 1, 535; Фасмер, I, 421); *депресія* ← лат. *dēpressere* «тиснути вниз» (ЕСУМ, 2, 34); *переляк* ← псл. **lęкъ* ← псл. **lękatі* «лякати» ← «згинати, кривити»; (ЕСУМ, 3, 337; ЭССЯ, 15, 60); *пригнобленість* ← псл. **gnobiti* ← іє. **genabh-/gonabh-* «тиснути, давити» (ЕСУМ, 1, 539); *тривога* ← н. *Wāga*, п. *waga* «вага, ваги» (Фасмер, IV, 97; Шанский, 322).

Численні приклади аналогічного семантичного розвитку знаходимо і в інших мовах: п. *dławiący* «гнітючий» ← *dławić* «тиснути», п. *przytlaczający* «гнітючий» ← *tlóczyć* «давити», болг. *потиснатост* «пригніченість» ← *потисна* «придавити», фр. *accablement* «смуток» ← *accabler* «обтяжувати»; фр. *peser* «пригнічувати» ← «мати вагу, тиснути»; н. *Angst* «боязнь» ← пгерм. **anǥhu-* «тісний, вузький» (Kluge, 22; EWD, 1, 41); н. *bedrückt sein* «журитися» ← *drücken* «тиснути»; н. *Kummer* «горе» ← зводиться до іє. **bher* «носити» — семантичний розвиток: носити → ноша → тягар → горе (Kluge, 412; EWD, 1, 743–744); н. *Schwermut* «смуток» ← *schwer* «важкий»; н. *Verdross* «засмучення» ← зводиться до іє. **treud-* «тиснути, штовхати» (EWD, 2, 1628); англ. *anguish* «мука, біль» і фр. *angoisse* «тривога, неспокій» ← лат. *angere* «стискати», *angustia* «тіснота, вузькість» (Klein, 1, 76; Barnhart, 35; Picoche, 25); англ. *grief* «горе, сум» ← лат. *gravāre* «засмучувати» ← *gravis* «важкий» (Barnhart, 449; Дворецкий, 353–354); англ. *worru* «мучитися, терзатися» ← сангл. *worien* «тиснути, задушити» (Barnhart, 1245).

І навпаки, приємні почуття асоціюються з верхом і фізичною легкістю: *екзальтація* «збудження» ← лат. *exaltus* «дуже високий» (СІС 285); *злет* «душевне піднесення» ← *злітати* «піднявшись догори, полетіти»; *піднесення* «запал, натхнення» ← *підносити* «переміщати знизу догори»; пор. п. *uniesienie* «захоплення» ← *unosić* «піднімати»; *легкість* «не обтяжений переживаннями настроїв» і *полегкість* «заспокоєність» ← *легкий*; *пільга* «душевне полегшення» ← *легкий*; пор. п. *ulga* «заспокоєність»; *попуст* «полегшення душевного стану» ← псл. **pustiti* «звільнити, дозволити».

Інше протиставлення, яке використовується при метафоричній номінації емоцій, — бінарна опозиція *темного* й *світлого*, при цьому з темрявою асоціюється поганий настроїв, а зі світлом — радісний: *маркітний* «незадоволений, сумний» ← псл. **m⁵:knōti* «меркнути, темніти» (ЕСУМ, 3, 398); *похмурість* «поганий настроїв» ← *похмурий* «хмурий, з хмарами, дощем, мрякою», тобто темний як хмара; *темний* «безрадісний, сумний» ← *темний* «позбавлений світла»; пор. англ. *somber* «безрадісний» ← «темний», англ. *umbrage* «образа» ← «тінь»; *просвітленість*

«радість, задоволення» ← *світло*; *сяяти* «виражати радісний настрій» ← *сяяти* «випромінювати світло»; пор. фр. *sérénité* «спокій, безтурботність» ← «ясність»; н. *Heiterkeit* «веселощі» ← *heiter* «ясний, світлий» ← іє. *(s)kāi- «світлий, блискучий» (EWD, 1, 927); англ. *glad* «радий» ← дангл. *glæd* «яскравий, осяйний» ← іє. **ghlādh-* «осяйний, гладкий» (Barnhart, 434; Pokorny, 431); англ. *bliss* «блаженство, щастя» ← *blith* «веселий» ← іє. **bhlei* «світити» (Partridge, 50).

У внутрішніх формах назв емоцій відбилися і перші спроби каузального пояснення появи емоцій. Раніше вважалося, наприклад, що емоції з'являються від надприродних сил: *зачарування* «сильне захоплення» ← *зачарувати* «обворожити» ← *чари* «чаклунство»; пор. ще п. *urzeczenie* «зачарування» ← *urzekać* «наврочити», англ. *fascinate* «викликати інтерес» ← лат. *fascināre* «зачаровувати, заворожувати», н. *Zauber* «зачарування» ← «чаклунство», фр. *envoûtement* «зачарування» ← *envoûter* «накликати порчу»; *імпонувати* «подобатися» ← лат. *impono* «накладаю, вкладаю» (ЕСУМ, 2, 299) — семантичний розвиток: клас-ти → накладати [чари?] → справляти враження → подобатися; *зачудування* «замилування» ← *чудо* «щось небувале, викликане божественною силою»; пор. н. *Bewunderung* «захват» ← *Wunder* «диво»; *біснуватися* ← *біс* «у християнстві — злий дух, що спокушає людину» і *сатаніти* ← *сатана* «диявол»; *осточортити*, *остобісити* «обриднути» ← з виразу *набриднути як сто чортів (бісів)* (Шанский, 218); пор. ще болг. *бяс* «гнів», англ. *the blues* «поганий настрій» ← еліпсис від *the blue devil* «злий дух-спокушувач».

Етимологія вказує також на уявлення, за якими емоції нібито походять від внутрішніх органів: *сердитися* ← псл. **srъdъ* «гнів» ← «серце» — у давнину серце вважалося вмістилищем почуттів і душевних властивостей, органом душі; пізніше значення звузилося до суто негативних емоцій (Черных, 2, 156; Цыганенко, 375); пор. ще фр. *coeuroux* «лють» ← *coeuroucer* «прогнівити» ← лат. *corruptum* «розбите серце» (Picoche, 154); *іпохондрія* «хворобливий страх за своє здоров'я; туга» і *хандра* «нудьга» ← гр. *ὑποχόνδρια* «частина тіла нижче огруддя» — давні медики вважали, що депресія зумовлена захворюванням черевної порожнини (ЕСУМ, 2, 315); *сплін* «смуток» ← англ. *spleen* «поганий настрій ← селезінка» ← гр. *σπλήν* «селезінка» (СІС, 783) — у давнину пригнічений настрій пояснювали хворобою селезінки (можливо, назва за частиною тіла, яка викликає дискомфорт під час депресії); *жовч* «злоба» ← «гірка жовто-зелена рідина, яка поліпшує травлення» і *меланхолія* «смуток» ← гр. *μέλας* «чорний» і *χολή* «жовч»; пор. ще лат. *bīlis* «злість» ← «жовч», фр. *colère* «гнів» ← гр. *χολή* «жовч» — за вченням Гіппократа, жовч викликає злобу.

Оцінюючи розглянуті семантичні мотивації з позиції сучасних наукових уявлень про емоції, можна сказати, що вони в принципі не передають точно сутності емоцій, фіксуючи лише невизначальні, хоч і характерні зовнішні ознаки емоційного переживання, або первісні спроби інтерпретувати емоції в категоріях міфічного мислення. Разом з тим деякі семантичні мотивації все-таки містять інформацію про емоції, яка підтверджується науково. Так, у назві *взаємність* «обопільне почуття дружби, кохання або почуття у відповідь на дружбу, кохання» ← *взаємний* (можливо, еліпсис виразів *взаємна дружба, взаємне кохання*) відбитий закон емоційного зараження, за яким емоція однієї людини щодо іншої, як правило, викликає в іншій людини таку саму емоцію у відповідь⁸. У понятті *подобатися* ← *подібний* «схожий» (пор. англ. *like* «любити» — споріднене з *like* «подібний» — Barnhart, 595–596) відбилася інша відома закономірність: людині зазвичай подобається той, хто схожий на неї (за уподобаннями, поглядами, цінностями тощо)⁹. Внутрішня форма дієслова *переживати* «заснавати якогось почуття» вказує на те, що людина, зазнаючи емоцій, знову «прокручує» в свідомості ту ситуацію, яка їх викликала, тобто «переживає» подію ще раз, але вже на ідеальному рівні. Порівняно точно передають суть явища також назви

⁸ Немов Р. С. Практическая психология. — М., 1998. — С. 221.

⁹ Там же. — С. 222.

тих емоцій, які людина відчуває щодо самої себе: *самовдоволення, самозакоханість, самолюбство, самоповага, самозамилування*.

Таким чином, більшість назв емоцій (хоч і не всі) мотивується не випадково, а відповідно до усталених метонімічних механізмів та наявних у мові образів-мотиваторів, які до певної міри диктують, зумовлюють цей вибір. Звідси постає питання про наявність чи відсутність закономірностей у семантичних мотиваціях. Прикладом, Б. О. Серебренников, який з позицій матеріалістичної філософії описував процес вибору номінативної ознаки, гадав, що такий вибір є стихійним результатом випадкових асоціацій, не залежить від зовнішніх умов і якихось особливих закономірностей тут не спостерігається¹⁰. Ю. С. Степанов натомість вважає, що закономірності в номінації існують, але щоб їх виявити, необхідно брати до уваги семантичні ряди, до яких належать етимологізовані слова: «Свобода вибору ознаки обмежена, але закономірний не кінцевий результат — найменування, а ряд, у рамках якого найменування здійснюється»¹¹. Отже, йдеться не стільки про обов'язковий вибір конкретної ознаки, скільки про певну сферу, з якої ця ознака добирається. Саме через це стосовно семантичних мотивацій доречно говорити не про непорушні закони, а про ймовірнісні закономірності й тенденції.

Звертає на себе увагу і той факт, що лексика, якою етимологічно мотивуються назви емоцій, до певної міри збігається з лексикою, з якою ці назви стало сполучаються в мовленні. Лексика на позначення компонентів емоційного переживання, від якої метонімічно утворилося чимало назв емоцій, тематично збігається з групами лексики, що їх виділив Ю. Д. Апресян при дослідженні дистрибуції назв емоцій у мовленні¹². Н. Д. Арутюнова зазначає: «Оскільки внутрішній світ людини моделюється за зразком зовнішнього, матеріального світу, основним джерелом психічної лексики є лексика «фізична», використовувана у вторинних, метафоричних смислах. Відбір предикатів для повідомлень про психічну сферу звичайно диктується тим загальним образним рядом, на основі якого відтворюється духовне життя людей»¹³. Серед метафоричних образів, які слугують джерелом предикатів для назв емоцій і почуттів, є, зокрема, образи вогню, води, тягаря (чогось важкого), поранення (фізичного ушкодження), світла й темряви¹⁴, тобто відтворюється той самий набір метафор, на який виводить і етимологія метафоричних назв емоцій. Ці не випадкові збіги можуть слугувати підтвердженням думки Ю. С. Степанова про те, що «етимологію слів слід шукати в тексті»¹⁵.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БЕР — Български етимологичен речник / Ред. В. Георгиев, И. Дуриданов.— София, 1971–1995.— Т. 1–4.
- Дворецкий — *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь.— 6-е изд.— М., 2000.— 846 с.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7-ми т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–1989.— Т. 1–3.
- СІС — Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука.— 2-е вид.— К., 1985.— 966 с.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва.— 2-е изд.— М., 1986–1987.— Т. 1–4.
- Черных — *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь русского языка. — М., 1993.— Т. 1–2.
- Цыганенко — *Цыганенко Г. П.* Этимологический словарь русского языка.— 2-е изд.— Киев, 1989.— 512 с.

¹⁰ *Серебренников Б. А.* Номинация и проблема выбора // Языковая номинация : Общ. вопр.— М., 1977.— С. 155; *Серебренников Б. А.* Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление.— М., 1988.— С. 198–203.

¹¹ *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры.— М., 1997.— С. 61.

¹² *Апресян Ю. Д.* Знач. праця.— С. 51–56.

¹³ *Арутюнова Н. Д.* Предложение и его смысл.— М., 1976.— С. 95.

¹⁴ *Григорьева А. Д.* Поэтическая фразеология, обозначающая различные чувства и состояния // Поэтическая фразеология Пушкина.— М., 1969.— С. 209–261.

¹⁵ *Степанов Ю. С.* Знач. праця.— С. 69.

- Шанский — *Шанский Н. М., Боброва Т. А.* Этимологический словарь русского языка.— М., 1994.— 400 с.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лексич. фонд / Под ред. О. Н. Трубачёва.— М., 1974–1999.— Вып. 1–26.
- Barnhart — *The Barnhart Dictionary of Etymology / Ed. R. K. Barnhart.*— New York, 1988.— 1284 p.
- Brückner — *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— 806 s.
- Dauzat — *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H.* Nouveau dictionnaire etymologique et historique.— Paris, 1964.— 805 p.
- EWD — *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen / Durchgesehen und ergänzt von W. Pfeifer.*— 2 Aufl.— Berlin, 1993.— 1666 s.
- Klein — *Klein E.* A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. — Amsterdam ; London ; New York, 1966–1967.— Vol. 1–2.
- Kluge — *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.— 21 Aufl.— Berlin ; New York, 1975.— 920 s.
- Partridge — *Partridge E.* Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English.— 2 ed.— London, 1952.— 970 p.
- Picoche — *Picoche J.* Dictionnaire etymologique du français.— Paris, 1987.— 827 p.
- Pokorny — *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern ; München, 1959–1965.— Bd 1–2.

О.А. СТИШОВ

НОВІ АБРЕВІАТУРИ В МОВІ МАС-МЕДІА КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ

У лексичному складі мови українських засобів масової інформації (ЗМІ) другої половини 80–90-х років ХХ ст., як і в усій загальнонародній лінгвальній практиці названої доби, спостерігається інтенсивне формування, активне функціонування та закріплення в ужитку значного корпусу новотворів. Серед них порівняно високим динамізмом відзначається творення й використання різноманітних аббревіатур. Вони продукуються як у писемному, так і в усному мовленні, відображаючи особливості різних царин сучасного життя українського народу та розвитку його мови. Причому це явище характерне не тільки для української мови, а й для інших мов, зокрема англійської, російської, німецької, чеської¹ та ін. Проте слід відзначити, що зловживання продукуванням і застосуванням неувичаєних аббревіатур, особливо ініціальних, у сучасних мас-медіа іноді ускладнює

¹ *Левицкий А. Э.* Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка.— Киев, 1998.— С. 308–310; *Заботкина В. И.* Новая лексика современного английского языка.— М., 1989.— С. 35–40; *Кудрявцева Л. А.* Моделирование динамики словарного состава (на материале лексических новаций русского языка) : Автореф. дис... д-ра филол. наук.— М., 1992.— С. 37–38; *Ферм Л.* Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет).— Uppsala, 1994.— С. 60–67; *Земская Е. А.* Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985–1995).— М., 2000.— С. 120–124; *Земская Е. А.* Активные тенденции словопроизводства // Русский язык.— Ополе, 1997.— С. 187–193; *Семенов О.* Оновлення лексики російської мови в 20–30-ті та 80–90-ті роки: порівняльний аспект // Наукові записки. Сер.: Філол. науки (мовознавство).— Кировоград, 1999.— Вип. 16.— С. 69; *Розен Е. В.* Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке.— М., 1991.— С. 36–43; *Капуш А. В.* Еволюційні процеси в німецькій лексиці суспільно-політичного змісту (на матеріалі періодичних видань кінця 80-х — 90-х років) : Канд. дис.— К., 2000.— С. 97–99; *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů / Pod ved. Olgy Martinkové.*— Praha, 1998.— S. 52, 76–79.